

УДК 371.8:94(477.5)''17''

Максим Яременко

«ФАКТОР МІСТА» У «ЛАТИНСЬКОМУ ШКІЛЬНИЦТВІ» ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.

Чим було місто XVIII ст. в Україні? Які його функції? Чи різниця полягала лише у вищій концентрації адміністрації та влади, наявності (в окремих випадках) магдебурзького права та інтенсивнішому торговельно-економічному житті, а чи тогочасні «города» і містечка різнили від сільських поселень щось іще? Частина українських істориків узагалі вважає, що більшість населених пунктів Гетьманщини належали до категорії міст лише за назвою, а насправді відрізнялися від сільських поселень хіба більшою кількістю церков. Зрештою, що слугувало підставою для розрізнення понять «город», «місто» та «містечко», що фігурували у документах і взаємозамінялися? Відповідь на останнє питання свого часу спробував дати ще Опанас Шафонський:

«Город в Малой России называли вообще всякое большое селение, обрытое валом, в котором обыкновенно всякой недели бывают торги и в году ярмарки, и где разные ремесленники и сотенное правление бывало. Слово *место* значит в сем крае, так как и в Польше, тоже, что город, а поменьший город или место – местечко [...]. Таковых городов и местечек, в сравнении с обширностию Великой России, весьма в Малой Росии довольно. Если же разуметь городом такое селение, которое жителями, торгами и строением себя от прочих отличает, и в котором находится магистрат, государственным каким законом мещан, ему подсудимых, управляющий, то таких городов было в Малой Росии только одиннадцать: Киев, Чернигов, Переяслов, Новгород-Северский, Стародуб, Нежин, Погар, Мглин, Остер, Козелец и Полтава, которые по грамотам королей польских и всероссийских государей, магдебургским правом судилися и были от всякаго частнаго владения свободны [...]. Местечки хотя и назывались по общенародному наречию городами, но никогда не имели права и законов городских»¹.

---

¹ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из части коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. – К., 1851. – С. 35–36.

Упродовж XIX–XX ст. українське місто аналізували саме за параметрами, запропонованими Шафонським, тож головний акцент робився на «соціально-економічній історії» та самоврядуванні².

Тим часом найновіші дослідження дають підстави для твердження, що різниця між українськими сільськими та міськими поселеннями, хай навіть ледь вловлювана, полягала не лише у кількості парафіяльних храмів, правовому та економічному становищі. Наприклад, історико-демографічне вивчення Ніжина, Стародуба та Переяслава станом на 1760-і рр., проведене Ігорем Сердюком, показує, що відмінність міських поселень від сіл полягала в іншій демографічній поведінці жителів (вищий середній шлюбний вік городян, нижчий рівень шлюбності, рівень народжуваності тощо)³. Аналіз матеріалів, з якими довелося працювати мені – реєстрів вихованців Києво-Могилянської академії (а на сьогодні відомі два більш-менш повні списки за 1737–1738 рр.) – пропонує, як видається, ще одну, на перший погляд неявно виражену, різницю між різними типами поселень⁴. Серед вихованців помітно чисельно переважали представники саме з міських населених пунктів: міст, містечок, «городів». Так, у 1737 р. на козацьких, шляхетських, міщанських, посполитських та священницьких синів-міщуків, про яких маємо відповідну інформацію, припадало майже 89% спудеїв (324 із 365 осіб), а 1738 р. – близько 83,5% (409 із 490 хлопців). На великі центри – Київ, Глухів, полкові, воєводські та повітові осередки – у 1737 р. доводилося 43,5% (141 «академік») делегатів від усіх міст, а наступного року – трохи більше 40% (165 «студіозів»). Решта городян, якщо брати Гетьманщину, у переважній більшості представляли сотенні центри (див. табл. 1)⁵.

Деталізована інформація за становими групами (міщан, яких в обох випадках делегували переважно більші адміністративні центри, до уваги не братиму) пропонує наступну картину. Серед 62 студентів-козаків у 1737 р. міщуків було 55 осіб, а зі 106 у 1738 р. – 93, із 74 посполитих у 1737 р. – 56, а з 80 у 1738 р. – 52 особи, серед 9 річпосполитських шляхтичів 1737 р. – 8, а із 11 у 1738 р. – 9 «студіозів». Представників міста серед духовенства налічувалося: у 1737 р. 82 зі 107, а 1738 р. – 126 із 164 (див. табл. 1). Отож, у другій половині 1730-х рр.

² Див. перелік основних робіт та їх коротку характеристику: Кулаковський В. М. Історіографія міст Лівобережної України XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1972. – Вип. 5. – С. 114–126.

³ Сердюк І. О. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика населення Гетьманщини другої половини. – Полтава, 2011. – С. 132–164.

⁴ Одразу обмовлюся, що ведучи мову про різницю між населеними пунктами, не чіпатиму такого вельми важливого питання, як міське право, адже мені йдеться не так про зовнішні відмінності, як про ледь вловлюваний «освітній нюанс».

⁵ Звісно, узагальнення дещо згладжує різницю між поселеннями того самого «рангу», адже одне сотенне містечко різнилося від іншого. Не завжди достатньо показовим є також статус міста як центру адміністративно-територіальної одиниці, навіть за характеристикою кількості населення. Зокрема, у Речі Посполитій на кінець XVIII ст. серед найбільших міст були не лише Львів чи Кам'янець, а й Броди, Дубно, Шаргород, Тернопіль, Снятин, Збараж, Золочів, Бранев, Заслав, Жовква (*Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* – Warszawa, 2009. – S. 233). Проте обсяг статті не дозволяє детально, на мікрорівні, характеризувати кожен зі згаданих у списках населений пункт та його представників, що, цілком імовірно, деталізує висновки, відкриє нові цікаві дані, але й вийде за рамки журнального тексту.

Могилянська академія функціонувала як школа, в якій переважно навчалися представники міських та містечкових соціумів, причому це правило поширювалося на всі стани.

Таблиця 1

**Типи населених пунктів,
з яких походили київські студенти 1737–1738 рр.⁶**

Населений пункт \ Стан, рік		Козаки		Шляхта		Духовенство		Міщани		Посполиті	
		1737	1738	1737	1738	1737	1738	1737	1738	1737	1738
Гетьманщина та Слобожанщина	Київ	2	2	–	–	8	5	50	53	5	11
	Глухів	1	4	–	–	3	9	2	1	1	1
	Полковий центр	14	20	–	–	13	21	9	9	7	7
	Сотенний центр (містечко, місто), «город»)	31	58	–	–	27	68	9	13	9	9
	Інші містечка	2	8	–	–	3	5	–	1	2	1
	Село («деревня»)	7	12	–	–	14	27	–	–	6	12
	Не вказано назву «города» чи загалом населений пункт	–	1	–	–	1	3	1	1	–	–
Річ Посполита	воєводські та повітові центри	–	–	2	1	8	3	8	13	8	5
	«Містечко», «місто», «город»	5	1	6	8	20	14	34	38	24	18
	Село	–	–	1	2	9	8	–	–	12	16
Інше	«З Далмации Венецького панства»	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
	«З Венгер з города Бордова»	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
Разом		62	106	9	11	107	164	113	129	74	80

З'ясувати типовість/нетиповість такої ситуації для київських «латинських шкіл» у наступні роки не вдається, адже ми не маємо повних переліків студентів

⁶ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – НБУВ ІР). – Ф. 2, спр. 2937, арк. 1–4 зв.; ф. 160, спр. 172, арк. 1–19 зв.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примечаниями Н.И. Петрова (далі – АИД). – К., 1904. – Т. I (1721–1750 гг.). Ч. 2. Приложения. – С. 38–59 (№ IX), с. 61–88 (№ X).

із усіх станів, за винятком представників духовенства. Тож доводиться залучати такі уривчасті документи, як спудейські присяжні списки, до яких могло потрапляти кілька сотень вихованців одночасно. Приміром, із 22 «студіозів» козацького походження, які з травня по грудень 1748 р. з'явилися в Академії, 15 значилися городянами, а інформація про 2-х відсутня; із посполитих 19 записані вихідцями з міст, 18 – із сіл (тут переважали річпосполитські уродженці – 13 осіб), а дані про населений пункт одного відсутні⁷. У реєстрі 1755 р. з 44-х козацьких синів із Гетьманщини, Слобожанщини та Речі Посполитої 28 представляли міста та містечка, а 14 – села (у двох випадках вказівка на населений пункт відсутня). Із 48 посполитих лише 16 прийшли із сіл⁸. Із травня 1758 р. по квітень 1759 р. в Академії набралось 170 осіб, про яких дізнаємося зі списку студентів, які присягали на вірність імператорському престолу. Загальна статистика для посполитих засвідчує переважання мешканців міських населених пунктів над сільськими – майже 64% проти ледь більше 36%⁹. У ще одному подібному списку за частину 1762 р. (по травень) губернську канцелярію повідомляли про 21 посполитого з Гетьманщини та Речі Посполитої та про стільки ж «малоросійських» і слобідських козаків. Серед простоліуду зафіксовано майже 62% городян та ледь більше 28% вихідців із села, а серед козаків – 66,7 та 28,6% відповідно¹⁰. У присяжному списку 1763 р. згадані 33 козаки та 34 посполиті; серед перших міських мешканців 57,6% (19 осіб), а серед других – 64,7% (22 студенти, населений пункт одного замовчаний)¹¹.

Позаяк від 1738/1739 н. р. в Академії до щорічних реєстрів вихованців вносили спудей з родин духовенства, фіксуючи інформацію про їхнє походження, саме про цей сегмент є можливість говорити предметніше. Для порівняння проаналізуємо список могилянців 1777 р.: від кінця 1730-х рр. у Києві мало змінитися щонайменше два покоління «студіозів», якщо за основу підрахунків брати повний неперервний успішний цикл навчання тривалістю 12 років. На 1777 р. «духовне відомство» в Академії представляло 447 студентів, переважно дітей священиків (396 осіб), а також 18 «делегатів» від дияконських, 24 – від дяківських, 6 – від паламарських родин та 3 – від сімей поповичів. На той час у цій групі вихованців домінували, хоча й без значної переваги, вже вихідці із сіл (58,6%, див. табл. 2). Можемо припустити, що така ситуація – наслідок політики обов'язкового залучення дітей духовенства до шкільної науки, що в Україні розпочалася за Петра (Могили), а у XVIII ст. стимулювалася не лише церковною, а й державною владою. Схоже, що зусилля виявилися цілком успішними і досягли сільських парафій.

⁷ НБУВ ІР. – Ф. 2, спр. 20855–20856 (20855), арк. 1–5.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 59, оп. 1, спр. 2587, арк. 2–10 зв.

⁹ Там само. – Спр. 3258, арк. 1–7.

¹⁰ Там само. – Спр. 4021, арк. 8–11. Населені пункти, з яких прибули ще двоє хлопців-посполитих та один студент-козак, не вказано.

¹¹ Аид. – К., 1906. – Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). – С. 152–171 (№ XIV).

Таблиця 2

**Типи населених пунктів,
з яких походили київські «академіки» з родин духовенства 1777 р.¹²**

Населений пункт / Державна приналежність	Київ	Глухів	Полковий центр	Сотенний центр	Повітовий центр	Інше містечко («місто», «город»)	Разом	Село, «деревня»	Разом	Всього	
Російська імперія (Гетьманщина, Слобожанщина, російські губернії)	29	3	24	104	–	16	185	250	262	426	
Річ Посполита					2	7		11			20
Інше	–	–	–	–	–	–		1			1

Не слід забувати, що сільських церков було більше, ніж міських (як і сіл порівняно з містами). Так, на початок 1780-х рр. із 973-х храмів Київської митрополії у селах функціонувало 726, а в містах і містечках втричі менше – 247¹³. Тож за умови реалізації політики освітнього дисциплінування, яка полягала, зокрема, і в примусі священників навчати своїх синів, чисельна перевага дітей сільського духовенства цілком очікувана. Проте збільшення їх кількості в Академії не означало пропорційного кількісного зростання освічених пастирів у населених пунктах, звідкіля вони походили. Сама церковна влада Київської митрополії у наказах 1768 р. до Законодавчої комісії скаржилася на виборне право, внаслідок застосування якого у питанні номінації священників перевага залишалася за голосами мирян. Тож часто траплялося так, що парафію отримував невчений кандидат. А коли церковні ієрархи хвалилися успіхами Київської академії, то вони не згадували помітного зростання числа освіченого сільського духовенства:

«[...] а особливо в Малороссии толикое число учительских священников из оной академии произошло, что все полковые города епархии Киевской безнужно оными снабдены, да и прочие малые города и местечки едва не все, тако же и некоторыя лучшия села таковыми же людьми, с успехом в наставлении и просвещении простаго народа трудящимися, довольствуются и впредь еще и паче удовольствованы быть могут»¹⁴.

¹² ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1043, спр. 18, арк. 3–27 зв.

¹³ Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783). Науково-довідкове видання. – К., 2012. – С. 159–161.

¹⁴ Пункты от Киевской епархии // Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 529, 533–536. За спостереженням дослідників, ще у школі Львівського братства, згідно з даними найранішого реєстру її вихованців 1586–1590 рр., навчалися діти лише міського духовенства, за винятком уродженців львівської околиці с. Сихова (*Senyk S. Schools for Priests: Orthodox Education in Eighteenth-Century Ukraine // Orientalia Christiana Periodica. – 2007. – Vol. 70. – P. 290).*

Коли українські села нарешті стали «удовольствованы» вишколеними у навчальних закладах священиками – тема окрема. Напевно можна ствердити, що навіть у центрах протопопій у першій половині 1770-х рр. не скрізь у причтах виразно домінували вихованці «латинських шкіл». Так, наприклад, у Решетилівці на 1773 р. і Глухові та Києво-Печерську на 1774 р. колишні іереї-«студіози» становили 83,3%, 54% та 50% відповідно¹⁵. Зрештою те, що саме міські парохі мали крашу освіти, добре знали представники церковної влади, і не лише в Києві. Зокрема, автор (єпископ, вихованець Могилянської академії, чи, можливо, кілька авторів) книги про обов'язки приходських пресвітерів, виданій 1776 р., характеризував саме «градських» іереїв як осіб «очищеннѣ йшаго оума, и книги знающих»¹⁶.

Спробую перевірити дію «міського фактора» на середовище спудеїв Київської академії, встановлену для другої половини 1730-х рр. та підтверджену в наступні десятиліття фрагментарними джерелами, залучивши повну «Відомость о ученикахъ школъ коллегіи Переяславской» (128 осіб) другої половини 1760-х рр. Чи перегукуються дані цього студентського реєстру з висновками про важливість «міського чинника», зробленими на могилянських списках? І так, і ні. Загалом колеґанти з різного типу міських населених пунктів склали 39%. На духовенство та козацьку старшину «міський чинник» мав діяти найслабше: перших, незалежно від місця проживання, церковна влада, як зазначалося, не одне десятиліття всіляко (зокрема, через систему штрафів) спонукала до науки, а другі, володіючи маєтками, могли вибирати, де мешкати, хоча чинна старшина часто проживала таки в адміністративному центрі. У переяславському випадку місцем «прописки» більшості дітей «малоросійської» шляхти (11 із 20) справді було село. А «сильні світу», незалежно від місця проживання, стимулювалися до студій зовсім іншими чинниками, не пов'язаними з фізичним середовищем існування¹⁷. Проте і більшість рядових козаків – 6 із 9 – теж проживали в селах.

¹⁵ Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) // Просемінарії: Медієвістика, Історія Церкви, науки і культури. – 2008. – Вип. 7. – С. 276; Його ж. Освіта парафіяльного духовенства Решетилівської протопопії 1770-х рр.: між пастирськими і синодальними настановами та повсякденними практиками // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2011. – № 982: Серія Історія. Спеціальний випуск. Історія повсякдення. – С. 74; Його ж. Успіхи та невдачі «освітнього дисциплінування» парафіяльного духовенства Києво-Печерської протопопії 1770-х рр. // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2010. – № 4. – С. 131.

¹⁶ Во славу Стяга Єдиносущныхъ Животворящихъ и Неразділимыхъ Тройцы, Оца, и Сна, и Стаго Дха: Повеліємъ блгочестивіишия самодержавніишия великія гсдѣрни нашея імператрицы Єкатерины Алексієвны всея Россіи, и при наслідниці єя, блговірномъ гсдѣрни цесаревичі и великомъ кнзі Павлі Петровичі, и при супругі єго, блговірної гсдѣрни великой кнгині Маріи Феодоровні, и при блговірныхъ гсдѣрихъ и великихъ кнзихъ Александрі Павловичі и Константіні Павловичі: Блгословеніємъ же Стійшаго Правительствующаго Синода: напечатася Книга сія о должностяхъ пресвитеровъ приходскихъ, от слова Бжїя, соборныхъ правилъ и учителей црковныхъ, сочиненная, во стой Кієвопечерской Лаврі въ ставропігії тогожде Стійшаго Синода при архімандриті Зосімі: въ літо от сотворенія міра зспз: от Ржсѣтва же во плоти Бга Слова аѵѳѳ індікта ві мсѣца септемврїа. – С. лс.

¹⁷ Див. про це детальніше: Яременко М. Для «честі дому», заради користі «отчизни» та «в прислугу государственную» (стимули до навчання дітей козацької старшини у XVIII ст.) // Од

Серед козаків усіх рівнів міських мешканців було не так вже й мало – трохи більше 41%. Що ж до духовенства, то в його лавах справді налічувалося найменше городян: 22 (30,6%) ієрейських синів. Дячки, яких спосіб фіксації у відомості відносить радше до світської, а не духовної компетенції, у 43% представляли міста і містечка. Вся річпосполитська шляхта (3 особи) значилася вихідцями з міст. Як видається, це зайвий раз вказує на її вельми дрібний ранжир та відсутність земельної власності. Цікаво, що серед посполитих виразно переважали міські жителі (64%). Отож власне селян, які б мешкали у відповідних населених пунктах та належали до підніжжя ієрархічної соціальної драбини, в колегіумі було не густо (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Типи населених пунктів, з яких походили переяславські колегіанти 1766 р.¹⁸

Стан Населений пункт		Козаки	Шляхта	Ієреї	Диякони	Дяки	Посполиті	Міщани	Не вказано	Разом
		Гетьманщина	Переяслав	5	-	3	-	2	4	-
Київ	-		-	-	-	-	1	-	-	1
Інший полковий центр	1		-	-	-	-	-	-	-	1
Сотенний центр	6		-	14	-	1	2	-	-	23
Інші містечка	-		-	3	-	-	-	-	-	3
Село	16		-	49	2	4	3	-	-	74
Річ Посполита	повітові центри	-	-	-	-	-	-	-	1	1
	Інші «містечка», «міста», «города»	-	3	2	-	-	-	1	1	7
	Село	1	-	1	-	-	1	-	1	4
Разом		29	3	72	2	7	11	1	3	128

Не слід забувати, що колегіум був, значною мірою, локальним навчальним закладом, в першу чергу тут мали студіювати – і студіювали – діти духовенства невеличкої Переяславської єпархії, що покривала аграрні терени (переважно Переяславський полк): на 1766 р. вихідці з родин священно- і церковнослу-

Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy / Red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata-Walczak. – Białystok, 2012. – S. 369–388.

¹⁸ ЦДДАУК. – Ф. 57, оп. 1, спр. 280, арк. 52–54 зв.

жителів становили понад 63% колегіантів. Загалом, майже 79% «студіозів» усіх станів представляли саме цей регіон – Переяславські полк і спархію, зокрема, 64 (понад 79%) із 81 вихованця «духовного відомства». Щоб проілюструвати номенклатуру тутешніх поселень, пригадаймо, що у 1750-і рр. у полку налічувалося 13 сотенних центрів, ще 3 містечка та Переяслав, себто 17 міст різного калібру. Натомість сіл, «деревень», хуторів, слобідок нараховувалося майже у 18 разів більше (понад 300, з них лише сіл – 131, себто ледь не у 8 разів більше, ніж міст). Зазвичай кожна сотня мала лише одне місто – сотенний центр¹⁹.

Висновок про не дуже урбанізований характер території можна поширити на Україну XVIII ст. загалом. Звісно, різні регіони різнилися між собою, проте більшість люду таки мешкала в сільській місцевості. Ось лишень кілька прикладів. На 1776 р. у Галичині тільки піддані селяни становили 72% усього населення²⁰. На той час міст у Червоній Русі налічувалося 22²¹, а кількома десятками років раніше, наприкінці XVII – початку XVIII ст., лише у Перемишльській землі було 37 міських населених пунктів, однак єдиний Ярослав із передмістям мав більше 600 будинків, а Перемишль і Самбір – між 400 та 500. Решта міст помітно поступалися розмірами: найбільше – 15 пунктів – налічували від 100 до 200 будинків, а були й такі, що мали менше 100, а то й до 50 будинків (9 та 3 поселень відповідно)²². На 1775 р. на Правобережній Україні було 307 міст та містечок, однак лише 23 могли похвалитися кількістю дворів у межах від 500 до 1167, а 38 містили взагалі від 40 до 70 дворів²³. Загалом у Київській, Волинській та Подільській губерніях на 1795 р. (коли маємо дані) селяни-чоловіки становили понад 78% усього чоловічого населення²⁴.

За переписом 1666 р. на Лівобережній Україні населених пунктів міського типу налічувалося 65, з них (на думку тих дослідників, хто визначальним для характеристики міста вважає економічний чинник) 29 були ними лише за назвою та своїми функціями адміністративних центрів, маючи при цьому переважно сільськогосподарське населення. Решта 36 населених пунктів характеризувалися помітнішим розвитком ремесла і торгівлі²⁵. Інші дослідники налічують

---

¹⁹ Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: каталог населених пунктів (за архівними матеріалами податкових реєстрів) / Упор. Т. Н. Цимбал. – К., 1990. – С. 61–71.

²⁰ Герасименко М. П. Класи і соціальні групи в Галичині в кінці XVIII ст. // З історії західно-українських земель. – К., 1957. – Вип. II. – С. 86.

²¹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 227–228.

²² Пірко В. О. Ревізії Перемишльської землі кінця XVII – початку XVIII ст. як джерело соціально-економічної історії міст Руського воєводства (Галичини) // Архіви України. – 1977. – № 2 (142). – С. 72–74.

²³ Брянцева Т. П. Эволюция социальной структуры населения городов Правобережной Украины во второй половине XVIII века / Ред. коллегия В. А. Штейнберг, А. К. Бирон, С. И. Брук и др. // Второй всесоюзный семинар по исторической демографии. Тезисы докладов. – Рига, 1977. – С. 103.

²⁴ Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 203.

²⁵ Романовський В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954. Сборник статей. – М., 1954. – С. 397.

там-таки у другій половині XVII ст. близько 150 міст та містечок²⁶. У ревізії 1764 р. їх фіксується 124²⁷. Разом із тим, у податкові реєстри полків Гетьманщини 1750-х рр. потрапило понад 3,5 тис. населених пунктів, причому – 1356 поселень, відсутніх у Румянцевському описі. Своєю чергою, 1634 географічні номенклатури Генерального перепису, що містить майже таку саму кількість позицій (близько 3,5 тис.)²⁸, відсутні у податковій документації попереднього десятиліття²⁹. Отож як можна припустити, в «Малоросії» на 1750–1760-і рр. налічувалося десь понад 3,6 тис. населених пунктів, і кількість міст на тлі загальної статистики достатньо скромна.

Відтак, слід наголосити, що причину чисельної помітності міських «делегатів» в Академії першої половини XVIII ст. та, вірогідно, серед представників окремих соціальних груп у наступні десятиліття не варто шукати у кількісній перевазі міського населення. Навпаки, деякі села за цим параметром не дуже відставали від містечок, а то й міст. Наприкінці 1780-х рр. у Переяславському повіті, наприклад, налічувалося 35451 чоловіків, а в Переяславі, одному з помітних міст Гетьманщини, – 2692. При цьому, окрім повітового центру, тут налічувалося лише два містечка, 48 сіл та 66 «деревень» і хуторів. У іншому магістратському і полковому центрі козацької України – Козельці – тоді ж нараховано 1286 мешканців-чоловіків, тоді як на 4 містечка, 35 сіл, 71 «деревню» і хутір Козелецького повіту доводилося 34281 душ чоловічої статі³⁰. Отож, головний тягар народонаселення припадав у цих адміністративно-територіальних одиницях на сільські поселення, як, вочевидь, скрізь у переважно аграрній Україні.

Наведена на початку статистика переважання в Київських Атенах студентів-городян над сільськими уродженцями-однокашниками сугулосна з тогочасними європейськими шкільними практиками та загалом із тенденціями у поширенні письменності. На думку окремих учених, одним із чинників зросту грамотності була урбанізація, а більш-менш загальним правилом для ранньомодерної Європи (звісно, як завжди, з винятками, зумовленими належністю до певної конфесії, звичаями та культурними традиціями регіону тощо) була вища письменність городян та мешканців промислових (індустріалізованих) регіонів, аніж сільського населення³¹. Жителі міських поселень із кількістю люду понад 2–3 тисячі

²⁶ Швидько А.К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века. – Днепропетровск, 1984. – С. 14.

²⁷ Кісіль І.М. Соціально-економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII – друга половина XVIII ст.) / Дис. ... канд. істор. наук, спец. 07.00.01. – Історія України. – К., 2006. – С. 69.

²⁸ Передмова // Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Покажчик населених пунктів / Ред. І.Л. Бутич, укладачі Л.А. Попова, К.Г. Ревнивцева. – К., 1959. – С. 11.

²⁹ Цимбал Т.Н. Від упорядника // Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: каталог населених пунктів (за архівними матеріалами податкових реєстрів). – С. 10–11.

³⁰ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. / Упоряд. Г.В. Болотова та ін. – К., 1989. – С. 206, 210.

³¹ Ці висновки, а також відсотки письменного населення у різних країнах див.: Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – К., 2001. – С. 268–269. Kaestle C.F. The History of

осіб умінням читати та писати переважали сільські показники. Для прикладу, у Франції в 1740-і рр. 65% чоловіків-селян були неписьменними, тоді як серед міщуків цей показник становив 40%. Разом із тим, приклад Провансу XVII–XVIII ст. показує, що міські населені пункти з населенням, меншим 1 тис. осіб, за рівнем письменності жителів нагадували сільські поселення. Натомість в Іспанії така ситуація простежувалася для міст з населенням до 500 осіб³². У Краківському воєводстві XVII ст. у містах понад 50% міського соціуму вміли писати³³.

За спостереженням дослідників, в Європі міське життя стимулювало всі соціальні групи ставати письменними. Воно також сприяло тому, що з представників тих самих станів, які мешкали і на селі, і в місті, вищу освіту мали городяни³⁴. Коли історики пишуть про місто, то зазвичай наголошують на його ролі у продукуванні та розповсюдженні широко витлумаченої культури. Українські дослідники не становлять винятку. Так, Оксана Карліна, окреслюючи роль міста в аграрному суспільстві, вказує на притаманні йому «важливі культурні ознаки»: здатність переборювати власну замкненість та бути відкритим до нового, сприяти людині у долученні до абстрактних форм мислення та обміну культурною інформацією та цінностями, породжувати «нові настрої, норми й цінності і [...] нові слова та символи для вираження цих сутностей» тощо. Без сумніву, ці узагальнення варті уваги, проте українська історіографія не може похвалитися їх перевіркою на конкретному матеріалі. Ба більше, навіть Оксана Карліна після розповіді про доіндустріальне місто як центр культури, змушена була констатувати переважання в ньому неписьменних мешканців, «що пов'язане з дрібномасштабністю виявів повсякденного життя»³⁵.

Більшість населених пунктів Гетьманщини, навіть полкового рівня, та й згаданих у спудейських реєстрах річпосполитських міст, не могли похвалитися тим випродукуванням т. зв. «тепличного» ефекту урбаністичного життя у поширенні освіти, що виникав через концентрацію в містах культурних рис та функцій, пов'язаних із грамотністю (наявність вищих за рудиментарні навчальних осередків, професури, юристів, лікарів; книгодрукування і розповсюдження різноманітної друкованої продукції, зокрема дешевих брошур та буклетів для невибагливого користувача; розвинені спеціалізована торгівля та ремесло, починаючи від золотарів і закінчуючи «простішими» професіями; постійний контакт з інструментами та результатами письменності тощо). Зазначені функції сприяли

Literacy and the History of Readers // *Review of Research in Education*. – 1985. – Vol. 12. – P. 12, 21–22, 25.

³² *Houston R.A.* Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800. – London and New York, 1988. – P. 140.

³³ *Urban W.* Sztuka pisania w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku // *Przegląd Historyczny*. – 1984. – T. LXXV. – Zesz. 1. – S. 77.

³⁴ *Houston R.A.* Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800. – P. 143.

³⁵ *Карліна О.* Роля міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.–Нью-Йорк–Торонто–Париж–Львів, 2000. – С. 497–500.

творенню освіченішого середовища, аніж міг дозволити сільський спосіб життя³⁶.

Тим не менше, різниця між українськими сільськими та міськими поселеннями існувала навіть у культурних явищах, здавалося б, одного порядку. В ранньомодерній Україні, достоту як в Західній Європі³⁷, міста мали кращі за села школи, і то не лише «латинські», яких в останніх просто не існувало, а й, вочевидь, парафіяльні і братські, як-от у XVIII ст. в Галичині. Зокрема, в описі Дрогобиччини 1774 р. зазначалося, що селяни, які хотіли дати дітям кращу науку, ніж чотирнадцятиденне навчання у місцевого пароха, відправляли їх на студії у Дрогобич³⁸.

Якщо вести мову про Гетьманщину – головний регіон постачання студентів у православні «латинські школи» – то не слід забувати, що більшість тамтешніх міст були адміністративними центрами, а відтак мали бюрократичні структури (канцелярії, духовні правління, консисторії тощо). Отож місто давало більше можливостей для реалізації здобутих знань та безпосередньо ілюструвало міським мешканцям практичні вигоди від науки. У деяких населених пунктах могло діяти по кілька канцелярій. Якщо йдеться про полковий центр, то тут функціонувала не лише полкова бюрократична «машина» зі штатом із кількох десятків осіб³⁹, а й органи полкових сотень, апарати магістрату чи ратуші, духовного правління, монастирів тощо. Прогрес бюрократизації життя у XVIII ст. лише сприяв зростанню попиту на різного роду канцелярських «службовців», для яких студії в «латинських школах» хоча й не конче, проте могли стати аргументом для «працевлаштування».

Вочевидь, про критерії «місткості» значної частини українських містечок, що делегували своїх уродженців до Академії, можна дискутувати. Вони справді не посідали відповідного міського права (найперше в Гетьманщині), мали аграрний характер, не були значними центрами ремесла, торгівлі, культури, на перший погляд не вирізнялися інакшими від сіл звичаями, ритмом та організацією життя, зрештою – не характеризувалися більшим числом населення⁴⁰. Втім, ці «города», схоже, мали – хай і не масштабні та завжди явні – відмінності від сіл. Попри брак міжрегіональної та міждержавної торгівлі, незначна за розмірами та локальна за характером торгівля була прерогативою саме міст і містечок. Наприклад, на 1780-і рр. на теренах колишніх полків Гетьманщини щороку

---

³⁶ Саме на це, як одне з пояснень більшої поширеності письменності у містах, звісно ж не всіх і не в однаковій мірі, вказують дослідники західноєвропейського ранньомодерного матеріалу (Houston R.A. Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800. – P. 141–144).

³⁷ Ibid. – P. 141.

³⁸ Isaievych I. Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. – Edmonton–Toronto, 2006. – P. 166.

³⁹ Наприклад, у стародубській полковій канцелярії, за даними Генерального опису, налічувалося 59 різного рангу «служителів» (Сердюк І.О. Полкових городов обиватели. – С. 46).

⁴⁰ Для прикладу, з точки зору історико-демографічних студій, міський характер населеного пункту, на думку деяких західних вчених, визначає 5–10-тисячна чисельність населення, хоча такий критерій і вельми дискусійний (Kuklo S. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 225). Він залишає «за бортом» численні міста та дрібні містечка на річесполитських та підросійських українських землях, а в Гетьманщині – й частину полкових осередків.

відбувалося 390 ярмарків та кілька тисяч торгів, переважна більшість – саме в зазначеного типу населених пунктах⁴¹. Незначна перевага у чисельності населення могла компенсуватися відмінностями у його демографічній поведінці, а брак динамічного культурного життя – більшою концентрацією освіченішого люду. Переважання городян у «латинських школах», а в результаті, слід гадати, їхніх вихованців серед міського населення – ще одна можлива риса відмінності українських міських та сільських поселень XVIII ст.

РЕЗЮМЕ

Максим Яременко

«ФАКТОР МІСТА» У «ЛАТИНСЬКОМУ ШКІЛЬНИЦТВІ» ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.

Історики, досліджуючи українське місто ранньомодерного часу, зверталися переважно до правових аспектів його функціонування та соціально-економічного розвитку. Проте «місто» Гетьманщини у XVIII ст., попри його аграрний характер, від сіл відрізняли й інші малопомітні характеристики, зокрема – вища концентрація письменого люду. Також саме міські жителі складали більшу частину вихованців «латинських шкіл» Гетьманщини, на що раніше історики не зважали. Саме на останньому аспекті – аналізі походження студентів та причинах домінування у навчальних закладах городян – і зосереджено увагу у цій статті.

Ключові слова: письменність, освіта, міська історія, українські студенти, Києво-Могилянська академія, XVIII століття.

Максим Яременко

«ФАКТОР ГОРОДА» В «ЛАТИНСЬКОМУ ШКОЛЬНИЦТВІ» ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.

Історики, исследуя украинский город раннего нового времени, обращались главным образом к правовым аспектам его функционирования и социально-экономическому развитию. Однако «город» Гетманщины в XVIII в., несмотря на его аграрный характер, от сельских поселений отличали и другие малозаметные характеристики, например – более высокая концентрация грамотного населения. Горожане также составляли большую часть воспитанников «латинских школ»

---

⁴¹ Кулаковський В.М. Стационарна торгівля в містах Лівобережної України у XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник. – 1979. – Вип. 13. – С. 72.

Гетманщини, на что историки ранее не обращали внимания. Именно на последнем аспекте – анализе происхождения студентов и причинах доминирования в учебных заведениях горожан – и сфокусировано внимание в этой статье.

Ключевые слова: грамотность, образование, городская история, украинские студенты, Киево-Могилянская академия, XVIII век.

Maksym Yaremenko

«URBAN FACTOR» IN THE «LATIN SCHOOLING» OF HETMANATE in 18th century

Scholars in their explorations of the early modern Ukrainian towns paid most attentions to the juridical and social and economical aspects. The “town” in Hetmanate however had some additional features to differ from the rural settlements in spite of its agrarian character. One of the notable feature is higher concentration of the literate inhabitants. The peoples born in the towns also formed the main group among the students of the “Latin school” (this aspect was not noticed by historians). This article deals with the analysis of the places of the student birth and explains the reasons of domination students from the towns.

Keywords: literacy, education, urban history, Ukrainian students, Kyiv-Mohyla Academy, 18th century.